

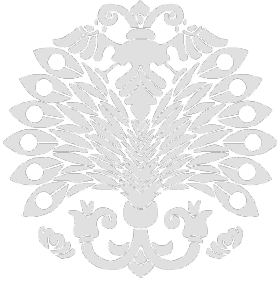
Hamid Araslı'nın Görüşünde Nizami Gencevi'nin İmaji ve 12. Yüzyıl Gence Ortamı

The Image of Nezami Ganjavi and The 12th Century Ganja Environment At The Meeting of Respected Literary Critic Hamid Araslı

Türkan VERDİYEVA¹

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Gence Şubesi, Nizami Gencevi Merkezi, Azerbaycan, Gence

Geliş Tarihi/Received 13.03.2024
Revizyon Veriliş 12.06.2024
Tarihi/Revision Issued
Revizyon Bitiş 09.08.2024
Tarihi/Revision Ended

Kabul Tarihi/Accepted 18.08.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 17.09.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Türkan VERDİYEVA

E-mail: turkanverdiyeva86@mail.ru

Cite this article: Verdieva, T. (2024). The image of Nizami Ganjavi and the 12th century Ganja environment at the meeting of respected literary critic Hamid Araslı. *A Journal of Iranology Studies*, 21, 36-40.

Atıf: Verdıyeva, T. (2024). Hamid Araslı'nın Görüşünde Nizami Gencevi'nin imaji ve 12. yüzyıl Gence Ortamı. *Doğu Esintileri*. 21, 36-40.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

ÖZ

20. yüzyılın önde gelen edebiyat eleştirmenlerinden biri olan Hamid Araslı araştırmalarıyla Azerbaycan edebiyatına büyük katkılar sağlamıştır. Yaptığı araştırmalar sonucunda Nizami ile Fuzulî'nin edebiyattaki yaratıcılığı arasında yaşamış ve yaratmış şairleri incelemiş ve bu konuda bir çalışma yapmıştır. Şairler hakkında pek çok bilinmeyen bilgiler ortaya çıkarmıştır. Hamid Araslı, "Şairin Hayatı" adlı eserinde 12. yüzyıldaki Gence şehrini ve Nizami Gencevi'nin hayatını ve eserlerini anlatmıştır. Eserde o dönemde Gence'deki atmosfer, Ozan mahallesi ve Gence'de ortaya çıkan "Ahi" kardeşlik teşkilatı hakkında geniş bilgiler verildiği gibi aynı zamanda dahi şairin "Hamse"nin yazım tarihi hakkında da geniş bilgiler verilmektedir. Eserde Nizami ile aynı anda Abul-ula Gencevi, dedesi Zeki Muayyadin, babası Yusif, babasının arkadaşı ve öğretmeni şair İmadeddin, kardeşi Givami Gencevi, Mehsati Gencevi, eserlerini sevgiyle okuduğu Hatibi, Gence emiri Garasungur, âlim Ebu Zekerıyya Yahya, Hakani, Muhammed Felaki, Mujireddin Beylagani gibi değerli şahsiyetlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamid Araslı, 12. yüzyıl, Gence, Nizami Gencevi

ABSTRACT

Hamid Araslı, one of the leading literary critics of the 20th century, made great contributions to Azerbaijani literature with his research. As a result of his research, the poets who lived and created between Nizami and Fuzuli's creativity in literature were examined and he conducted a study on this subject. It has revealed a lot of unknown information about the poets. Hamid Araslı, in his work "The Life of the Poet", described the city of Ganja in the 12th century and the life and works of Nizami Ganjavi. In the work, extensive information is given about the atmosphere in Ganja at that time, the Ozan neighborhood and the Ahi brotherhood organization that emerged in Ganja, as well as the writing history of the genius poet's "Hamsa". In the work, along with Nizami, Abul-ula Ganjavi, his grandfather Zeki Muayyadin, his father Yusif, his father's friend and teacher the poet Imadeddin, his brother Givami Ganjavi, Mehsati Ganjavi, Hatibi, whose works he read with love, Ganja emir Garasungur, scholar Ebu Zekerıyya Yahya, Hakani, Muhammed Felaki, Valuable figures such as Mujireddin Beylagani are mentioned.

Keywords: Hamid Araslı, XII century, Ganja, Nezami Ganjavi

Hamid Araslı

Hamid Araslı 1909 yılında Gence şehrinde dindar bir ailede dünyaya geldi. Babası Memmedtağı Araszade, ulema ünvanını hak eden din adamlarından, din ve dini ilimlerde büyük çalışmalar yapan kişilerden biriydi. Mammadtaghi Araszadeh, İslami aşamalarla ilgili çok sayıda kitap, makale ve çevirinin yazarıydı ve onun arapçadan çevirdiyi "Tashrihi-faraiz" i bugün hala mevcuttur (Huseynov Rafael, 2009, 6). Böyle eğitilmiş, dindar bir kişinin ailesinde, Azerbaycan biliminin buluşu Hamid Araslı gibi, parlak, entelektüel bir bilim adamı yetişemeye

bilemezdi. Ayrıca Gence diyarı gibi Nizami'yi yetiştiren ortamın, Hamid Araslı gibi bilim adamını da yetiştirdiğine hiç bir şüphe olamazdı. O 1922 yılında "Gence Darülmüelliminde" (erkek çocukların eğitim aldığı okul) okudu. Babası o iki yaşındayken öldü ve eğitilmiş bir kadın olan annesi Hamid'in eğitimini ciddiye aldı. 1932 yılında üniversiteden mezun oldu ve kütüphanede müdür olarak çalıştı. Daha sonra Gence'de okul müdürü olarak çalıştı. 1938 yılında Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde klasik miras ve antik eserlerin keşfiyle ilgilenmeye başladı. 1943 yılında "13.-16. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı" konulu tezini savundu ve filoloji bilimleri adayı unvanını aldı.

Hamid Araslı, kayıtlarını öyle bir dönemde yapıyordu ki, o dönemde yazdığı bir cümleyle özgürlüğünü, hatta hayatını kaybedebilirdi. Bu sözler akademisyen Rafael Huseynov'un Azerbaycan gazetesinde yazarla ilgili görüşlerinde dile getirilmiştir.

Rafael Huseynov'un yazısında Hamid Araslı'nın Gence'deki darülmüelliminde, erkek öğretmenler okulunda okuduğu, çok çalıştığı ve mükemmel bir eğitim aldığı belirtiliyor. "Hayatının baharında bizzat kendisi bana itiraf etmişti ki, Farsça, Arapça, eski İslam edebiyatı ve Kur'an'ın temellerini mükemmel bir şekilde incelememiş olsaydı, klasik edebiyatımızın büyüklüğüne nüfuz edemezdi. "Yazar, birlikte çalıştığı din adamlarının ve akhundların isimlerini saygıyla anarak, "onlar olmasaydı ben de olmazdım" demişti.

Hamid Araslı'nın Edebiyata Katkıları

Hamid Araslı'nın yaratıcılığına bakarsak yazarın 12.-17. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının incelenmesine çok yer ayırdığını görürüz. Bu dönemin edebiyatına baktığımızda iki yol görürüz; saray edebiyatı ve halk arasında ortaya çıkan edebiyat tarzı. Hamid Araslı bu dönemin edebiyatını inceliyor ve şöyle tanımlıyor: "Bir yandan kadim örnekleri bize kadar ulaşan Kitabı Dede Korkut gibi kahramanlık destanlarında ve Mahmud Kaşgari'nin "Divan-i lügat-i Türk" eserinin bazı yerlerinde rastladığımız halk yaratıcılığı yükseliyordu. Bir yandan da dönemin resmi dili olan Farsça yazılı edebiyat geliyordu. Halkın içinden çıkan, halk şiirinin avantajlarından yararlanan, istek ve hayallerini dile getirmeye çalışan şairler Farsça yazmış olsalar da onların yaratıcılıkları Azerbaycan'ın varlığıyla bağlantılıydı" (Araslı, 1998, s.7) Araştırmacının araştırmaları Nizami'den Fuzûlî'ye uzanan geniş edebi yolu kapsıyordu. Hamid Araslı'nın Azerbaycan edebiyatına girdiği dönem en zor dönem olmuştur. O dönemde pek çok şairimiz ve yazarlarımız belli ve bilinmeyen sebeplerle yok edildi. Hamid Araslı'nın eserlerinin ve araştırmalarının Azerbaycan edebiyatındaki önemini göz önünde bulundurursak, eğer Hamid Araslı'yı kaybedersek edebiyatta kim ve ne olduğuna dair bilgiden mahrum kalırdık. Qətrənsiz, Əbülulasız, Məhsətisiz, Xəqənisiz, Qazi Bührənəddinsiz, Əhvədisiz, Nəsimisiz, Xətəisiz, Füzulisiz, Məsihisiz, Fədəisiz, Əmanisiz, Qövəsisiz, Əssarsız..... gibi ustaplardan habersiz kalırdık (Rafael, 2009, s.6).

Hamid Araslı'nın "Şairin Hayatı" Eseri

Hamid Araslı, "Şairin Hayatı" adlı destansı eseriyle, Azerbaycan edebiyatının dehası Nizami Gencevi'nin Gence şehrinde doğduğuna dair şüphelerin yanı sıra onun Fars şairi olduğuna dair şüpheleri de aştı. Bu çalışmasıyla Nizami'nin Azerbaycan ve Gence'nin edebi ortamı, kadim kültürü ve gelenekleriyle olan bağını kanıtladı. Nizami'nin edebi mirasını araştırmayı ve Azerbaycan halkına katkıda bulunmayı kendine görev bilen yazar, Nizami hakkında şunları söyledi: "Nizami, Azerbaycan halkının zengin tarihinden, kadim kültüründen, doğal güzelliklerinden çok bahsetti. Şair, yazdığı olayları vataniyle ilişkilendirmek ve vatanın zenginliklerini mümkün olduğu kadar yüceltmek istiyordu. Şair, halkının yüksek manevi zenginliğiyle yetişmiş, ninnilerle, şarkılarla tanışmış, yaşlıların sohbetlerinden, halk sanatçılarının toplantılarında öğrenmiş ve kitaplarda okumuştur"(Rafael, 2009, s.6).

Eserin "Dağın Gazabı" bölümünde o dönemdeki tarihi olaylarla doğa olaylarının birbiriyle savaştığı bir şehrin, Anne Kepez dağının koynunda uyuyan Gence adlı bir çocuğun hiçbir şeyden habersiz tasvirini görüyoruz. Eserin giriş bölümünde yazar, vatanın yiğit evladı Babak'ın Araplar tarafından öldürülmesini ve vatanın Arap halifeliğinin eline geçmesini akla getirmektedir. Yazarın notlarında, "İnsanlar ibadet yerlerini Kepez dağına değil, onu mecburen değiştirerek, Kâbe'ye çevirdiler. Aksini yapanlar da ağır cezalara çarptırılıyordu. Ana dilinde-Azerice konuşmak ve okumak yasaktı " İnsanlar yabancı dilde konuşmaya mecbur bırakıldılar. Gururlu bir dağ olan Kepez'in koynunda bir yara açıldı. Artık dayanamadı." Bu kelimeler eserin "Dağın Gazabı" bölümünde bulunmaktadır. Şairin kaleminde 1139 depreminin nedeni olarak bu belirtilmiştir, yani şair dağın çöşmesine sebep bunu göstermiştir. "Yazar, Sovyet ideolojisinin etkisiyle İslam kanunlarını olduğu gibi değil, zihinlere yerleştirilmesi gerektiği gibi sunmaya çalışmıştır." (Alimukhtar, 2021, s.111). Araştırmacının dediği gibi o zamanın ihtiyacına göre yazılan bu mısralar doğru değildir, kanaatimizce yazar bu dönemde eseri yazmış olsaydı bu sözleri söyleyecek dile sahip

olmazdı. İslam, insanları doğruya çağırır, doğru yolu gösteren kutsal bir dindir. Nizami'nin Hamse'de yer alan eserlerinin tamamının Allah'a ve Peygamber'e yapılan dualarla başladığını çok iyi biliyoruz. Hamid Araslı'nın da dindar bir ailede doğduğuna göre şairin insanları dinden döndürmek gibi bir niyeti yoktu sadece o zamanın talebine uygun eser yazmıştı.

Aran denilen ülkenin merkezi olan Gence, depremden sonra yeniden canlanmış ve ihtişamıyla Doğu'nun en prestijli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Kentin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı çok hızlı gelişti ve güçlü bir etki yarattı. Ticaret yolları üzerinde yer alan şehirde güçlü tüccar ve sanatkârlar vardı. Bu sanatçılar arasında "Ahilik" yani kardeşlik birliği oluştu. Bu birliğin üyeleri silahlıydı ve şehirdeki kural ve düzenlemelere uyacak, tüm hoşnutsuzlukları ve bazı konuları tartışarak çözmeye çalışacaklardı. Şehir emiri bile bu kadar önemli askeri sorunların çözümünde onlardan yardım isterdi. Eserin sonunda Nizami'nin İzzatedin'e yardım etmek için "Ahi" kardeşlerinden yardım istemesi şairin onlara büyük bir saygı duyduğunu gösterir.

Şehrin cazibesi açgözlü Gürcü çarlarını o kadar cezbedti ki, her yeni Gürcü çarı şehre saldırıp yağmaladı.

Gence'nin 11. yüzyılda bir bilim ve kültür merkezi olması, ilk olarak eserlerinde Gence'nin güzelliklerini anlatan Katran Tebrizi'nin ilgisini çekmiştir. Katran Tebrizi'nin Gence'deki edebi mirası Azerbaycan edebiyatının daha da gelişmesinde önemli rol oynamış, Hatib oğlu Ahmed, Mahsati Gencevi, Abul ula Gencevi, Nizami Gencevi, Givami Mutarerizi gibi şairler yetişmiştir. Gence'de gün geçtikçe zenginleşen medreseler, mahalle mektepleri ve kütüphaneler vardı. Ancak matbaa olmadığı için kitapların yüzleri güzel hattatlar tarafından kopyalanıyordu.

Eserde Ozan Mahallesi hakkında da bilgiler verilmektedir. Ünlü halk sanatçılarının yaşadığı bu mahalle Gence'nin mevcut yerlerinden biridir. Yani bu Ozanlar kendilerine Dede Korkut'u seçmişler ve şehrin bütün toplantılarına katılmışlar, şarkı söylemişler, çalmışlar, hikmetli sözler, kahramanlık hikâyeleri anlatmışlardır. Çok seyahat ettikleri, çok gezdikleri için çok şey biliyorlardı.

Şair, hakkında pek çok hikâye anlatılan Cömert Kassab ve adını taşıyan türbe hakkında da bilgi verdi. Bu türbe yukarıda adı geçen "Ahi" kardeşliği örgütleyen üyelerden birine ait olan türbelerden biriydi.

Hamid Araslı, "Şairin Hayatı" adlı eserinde Nizami Gencevi'yi ilginç bir karakter olarak tasvir etmiştir. Hamid Araslı Nizami Gencevi'yi araştırırken tüm hayatını bilime ve yaratıcılığa adanmış şairin Aristoteles, Platon, Sokrates gibi filozofların eserleri, fikirleri ve fikirlerinden eğitim aldığı sonucuna varmıştır. O, çağının eşsiz, akıl almaz bir dehası, Azerbaycan liriklerinin gelişmesinde önemli rol oynamış büyük bir şairdir.

Eser, Nizami ve çağdaşları hakkında XI-XII. yüzyıl şahsiyetlerinin hayat ve yaşayışlarını yansıtan tarihi bir belge niteliğindedir. Eserde şairin hocalarından biri olarak adı geçen Nizami Gencevi, Abul-ula Gencevi, dedesi Zeki Muayyadin, babası Yusuf, babasının arkadaşı ve öğretmeni şair İmadeddin, kardeşi Givami Gencevi, Mehsati Gencevi, eserlerini sevgiyle okuduğu Hatibi, Gence emiri Garasungur, âlim Ebu Zekeriyya Yahya, Hakani, Muhammed Felaki, Mujireddin Beylagani gibi değerli şahsiyetlerden bahsedilmektedir.

Yusuf'un evinde bir oğul doğar. Evet, dünyaya doğan çocuk Nizami'ydi, dünyaya ses verecek kişiydi. Yukarıda adı geçen her şeyi bilen Ozanlardan biri, yeni doğan bir bebeğe isim vermesi için eve davet edilir. Ozan, bu gecenin Hızır Nabi gecesi olduğunu belirterek, çocuğa İlyas adını verdi.

İlyas'ın bilime ve dünyanın çeşitli eserlerine olan ilgisi dikkat çekiciydi. Şairin öğretmeni, Orta Çağ'ın en yüksek eğitilmiş aydınlarından biri olan, Arapça ve Farsçayı iyi bilen, Yunan felsefesini iyi bilen Hoşlu İmadeddin, ona Abu-ula Muarri'nin öğrencisi Hatib Tebrizi'nin eserlerini öğretti. 11. yüzyıl Azerbaycanlı bilim adamı Ebu Zekeriyya Yahya, Firdevsi'nin Şehname'si, Farabi, İbn Sina gibi ortaçağ filozoflarının eserlerini okumuştur. Okuduğu eserler arasında Kutadgu Bilig ve Nizamülmülk'ün "Siyasetname" (Politika belgesi)de vardı.

Nizami'nin divanı büyüdükçe, manalı kasideleri ortaya çıktı ve şair yavaş yavaş daha eksiksiz eserler yazma ihtiyacı hissetti. Yazdığı şiirlerde sosyal motifler hâkimdi. Şair, şiirlerinde halka yapılan zulmü kınamış, onlara daha ideal bir yaşam dilemiş, lirik şiirlerinde ise halkın gözünün açılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu insanlar, Ahilerin kurduğu yaşam ilkesiyle herkesin eşit ve özgürce yaşayabileceği ideal bir dünya arzuluyorlardı. Şair, bu gerçekleri insanlara aktarabilmek için "Mahzanül Esrar" (Sırlar

Hazinesi) adlı eseri yazma ihtiyacı duymuştur. Mahzen'ul Esrar'da Gence hakkında da bilgi verdiğini belirtelim. Yine şairin kendi eserlerine atıfta bulunan Hamid Araslı, Nizami'nin eserlerinde olaylar nerede geçerse geçsin hikâyelerin çoğunu Azerbaycan'a bağladığını belirtiyor. Mahzen'ul Esrar 'da da Gence'deki durumdan bahseder, gururla Genceli olduğunu beyan eder. "Hüsrev ve Şirin" de kahramanını Azerbaycan'a getirir." (Arasli, 2011, s.37)

Sırlar Hazinesi'ni yazarken kendine "hangi dilde yazayım?" sorusunu sorar. O zamanın gerekleri gereği, saray mensuplarının ana diline ortak dil denildiği, devletteki bütün yazı ve redaksiyon işleri Arapça-Farsça yapıldığı için ana dilde yazılan eserler küçümseniyordu. Şairleri Farsça yazmaya zorladıkları için Nizami de eserini Farsça yazmaya mecbur bırakılmıştır.

Eserde Nizaminin Hamse'de yer alan yazma eserlerin sırası verilmiştir. Şair, Sırlar Hazinesi'nin ardından Berde'yi ziyaret ederek Berde'nin ileri gelenleriyle sohbet ederek "Hüsrev ve Şirin" hakkındaki tarihi bilgisini genişletti. Sırlar Hazinesi'nde daha çok dini toplantılar hakimken, Hüsrev ve Şirin'de kendi aşklarından ilham alan aşk motifleri hâkim oldu. Bu nedenle Hüsrev ve Şirin'i yazmanın arifesinde Nizami'nin Afag'ı kaybetmesi, işin sonunda Şirin'in ölümünün daha etkili olmasını sağlamıştır. Kısacası şairin yüreğindeki hüznü kalemine yansıtmıştır. Şairin, Sırlar Hazinesi ve Hüsrev ve Şirin'i Doğu'da ortaya çıkan edebi ortamın başlaması için bir sebep oldu.

Bir sonraki eserini Aksita'nın mektubuyla yazma teklifi alan şair, oğlu Muhammed'in ısrarı üzerine "Leyla ile Mecnun'u" yazdı. Eserde, Gence şehrinde ve Şirvanşahların sarayında yazılarından şüphelenen, onu hırsızlıkla suçlayan, iftira atan kişiler eleştirilmiştir. Aynı zamanda bu eserinde akrabalarını, anne ve babasını, amcası Khaja Omar'ı da anmıştır. "Leyla ile Mecnun" hakkında pek çok hikâye ve rivayetler vardı ama Nizami'ye kadar, özgürlük hayalleriyle atan kalbin atışını yansıtan bu kadar güzel bir şaheser, Nizami'den önce yazılmamıştı.

Leyla ve Mecnun'dan sonra şairin zihninde iki tema canlanmıştır; biri Sasani hükümdarı Behram Gur'un maceraları, diğeri ise büyük bir fatih olarak tarihe ve hafızalara kazınan İskender'le ilgili. Böylece Yedi Güzeller'i yazmaya başladı. Bu arada Küçük Arslanın yazılı eseri kendisine ithaf etmesini istemesi eserde adil bir kral imajının oluşmasına yol açmıştır. Çünkü Nizami, şiire ve sanata değer veren Ağsungarilere saygı duyuyordu. Şair burada kendi istek ve arzularından hareketle, kendi fikirlerini yansıtarak İran Şahı Behram Şahın imajını yaratmıştır.

Son eseri İskendername, fikirlerini ve bilimsel bilgisini İskender imajında ifade etmeye çalışan bir şairin, birbiriyle çelişen anlatılardan yola çıkarak oluşturduğu hayal gücüydü.

Çalışmanın sonunda "Şairin Hayatı" başlığına rağmen şairin hayatından çok şiirin ön plana çıktığı sonucuna varılabilir. Eser, yazarın hayal gücüne dayanan, tarihi gerçeklere dayanan, dahi şairimiz Nizami Gencevi'nin imajının hayata geçirildiği belgesel bir anlatımdır. Bu hikâye, Nizami Gencevi hakkında yazılmış ilk büyük ölçekli destan eserlerden biri olarak kabul edilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR

Araslı H. (1967). *Şairin Həyatı*, Gənclik: Bakı.

Araslı, H. (1998). *Azərbaycan Ədəbiyyatı : Tarixi və Problemləri*. Gənclik nəşriyyatı: Bakı.

Araslı, N. (2011). *Azərbaycan Nizamişünaslığının İlk Mərhələsi Və H. Araslı. Nizamişünaslıq elmi əsərlər*: Bakı.

Hüseynov, R. (2009). *Divardan Asılmış Qol Saati*. Azərbaycan.

Muxtarov A. (2021). *Nizami Gəncəvi Oubrazı Bədii Ədəbiyyatda*. Gəncə: Elm nəşriyyatı.

Nəbiyev, B. (2019). Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində Həmid Araslının xidməti/Akademik Həmid Araslı 110 Gəncə: Elm.

Səfiyeva, V. (2018). *Akademik Həmid Araslının Folklorşünaslıq irsi/ V.Səfiyeva*. Bakı.

Yusifli, H. (2009). *Akademik Həmid Araslı (100 illiyi münasibətilə)/ X.Yusifli*. Bakı.